

лого столу», 14 трав. 2009 р., Київ // Віче. – 2009. – № 16. – С. 5. **4.** Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: Юристъ, 2001. – С. 712. **5.** Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 37–46. **6.** *Європейський* правовий вимір гендерно чутливої політики: [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Матвієнко, С. В. Береза, М. О. Томашевська. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 42. **7.** *Цветков В.В.* Державне управління і політика: [монографія] / Цветков В. В., Селіванов В. М., Скрипнюк О. В. – К.: Абрис, 2006. – С. 177. **8.** *Головченко В.В.* Правовая культура и демократизация / Головченко В. В. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52. **9.** *Теорія держави і права.* Академічний курс: підруч. / [Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С. та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 285. **10.** *Принцип* верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко та ін.]; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2008. – Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / [відп. ред. Оніщенко Н. М.]. – К.: Юрид. думка, 2008. – С. 130. **11.** Там само. – С. 131.

УДК 316.32 (477)

С. І. ІЩУК

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено питання місця економічних відносин у структурі громадянського суспільства. Визначено основні концептуальні питання розгляду економічної основи громадянського суспільства в Україні як сфери реалізації свободи особи у ринкових економічних відносинах.

Ключові слова: громадянське суспільство, ринковий устрій, свобода особи, середній клас.

Ищук С.И. Экономические основы гражданского общества в Украине: теоретический аспект.

Исследовано вопрос места экономических отношений в структуре гражданского общества. Определены основные концептуальные вопросы рассмотрения экономической основы гражданского общества в Украине как сферы реализации свободы лица в рыночных экономических отношениях.

Ключевые слова: гражданское общество, рыночный уклад, свобода лица, средний класс.

Ishchuk Sergiy. Economic bases of civil society in Ukraine: theoretical aspect.

The question of place of economic relations is investigational in the structure of civil society. The basic conceptual questions of consideration of economic basis of civil society are certain in Ukraine as spheres of realization of freedom of person in market economic relations.

Key words: civil society, market mode, freedom of person, middle class.

Роль економічного чинника у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства неможливо переоцінити, оскільки з одного боку суспільство є сфе-

© *ІЩУК Сергій Іванович* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету «Острозька академія»

рою реалізації приватних економічних інтересів, а з іншого розвинуте громадянське суспільство може стати союзником учасників ринкових відносин. Все це сприяє стабілізації суспільного життя та призводить до більш ефективного перерозподілу фінансових ресурсів у державі.

Теза про те, що економічна основа є умовою стабільного співіснування громадянського суспільства та держави, може бути підтверджена взаємозв'язком між рівнем економічного добробуту населення та протестними настроями в суспільстві: готовність суспільства до протесту залежить від його добробуту, так як одними із базових передумов протестних настроїв в громадянському суспільстві є рівень життя та благополуччя населення, стан забезпечення державою основних економічних прав та свобод, гарантування рівних можливостей членів громадянського суспільства в економічній сфері. Так, відповідно до результатів соціологічного дослідження, проведеного у 2011 році, частка тих, хто вважає, що у разі значного погіршення умов життя потрібно вийти на вулицю з протестом є істотно більшою (52 %), ніж частка тих, хто дотримується точки зору, що краще терпіти матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку (23,3 %)¹. Саме виходячи з таких аргументів, питання про економічні засади громадянського суспільства в державі поряд із теоретичним аспектом набуває особливого практичного значення.

Феномен громадянського суспільства варто розглядати як сферу реалізації «неполітичних відносин», зокрема економічних та соціокультурних. Більше того, відповідно до ідей Е. Арато та Д. Коена сфера економічних інтересів, або економічне суспільство виділялося окремо поряд із громадянським та політичним суспільством². Основу економічного суспільства, на думку авторів, становлять відносини власності та різноманітні економічні організації (домінантою цих об'єднань є реалізація економічного чи комерційного інтересу), політичного – політичні права (насамперед виборче право), а громадянського – добровільні об'єднання за інтересами, що не містять економічної чи політичної складової. Аналізуючи висловлену ідею, В. В. Медведчук висловлює абсолютно логічні запитання, які ставлять під сумнів можливість виділення трьох різних суспільств. З точки зору автора, навіть якщо підтримати позицію про можливість самостійного існування громадянського, економічного та політичного суспільства, в якому сенсі слід розуміти процес їх співіснування. Окрім того, чи можна без жодної шкоди для змісту поняття громадянське суспільство відділити від нього сферу економічних відносин, у які вступають індивіди та сферу політичних відносин, в яких вони беруть також участь як вільні та автономні члени демократичної спільноти³.

Варто погодитися із твердженням, що сучасні теоретико-методологічні підходи до дослідження громадянського суспільства дають підстави вважати умовною ідею чіткого розподілу суспільних відносин на три іпостасі, адже однією з цілей громадянського суспільства є контроль за функціонуванням держави і саме в такий спосіб воно може зберегти свою автономність та самостійність⁴. Тому економічна основа як сфера реалізації відповідних ініціатив разом із політичною сферою діяльності особи є ключовими елементами громадянського суспільства, оскільки вони дають можливість вибудувувати механізми взаємного впливу та підтримувати необхідний баланс між громадянським суспільством та державою, при якому жоден із елементів не поглинає інший.

В питанні визначення місця економічних відносин в структурі громадянського суспільства також досить показовою є практика конституційно-правового регу-

лювання основ суспільного ладу в державі. Загальноприйнятою вважається ідея, що за характером констатуючих відносин суспільний лад включає в себе три вихідних групи відносин: політико-правові, економічні та соціальні відносини. Поряд із трьома групами основних відносин сьогодні додатково виділяють ще й національно-культурні, інформаційні та соціальні відносини. Таким чином, загальне сприйняття Конституції України як основоположного акта, в якому визначаються фундаментальні засади та принципи розвитку суспільного ладу перед юридичною наукою ставить проблему аналізу окремих складових елементів суспільного ладу, що за визначенням несуть на собі відображення закріплених конституцією норм⁵.

Важливість питання конституційних засад розвитку економічної системи та економічних відносин як сукупності основних форм власності та економічної (господарської) діяльності, зумовлюється не лише об'єктивними проблемами правового забезпечення розвитку економічних відносин, а й тим, що саме економічну систему слід вважати одним із системотворчих елементів суспільного ладу, який знаходиться у безпосередньому зв'язку із розвитком політико-правових відносин⁶. Саме тому дослідниками досить часто висловлюються критичні зауваження до сучасних підходів конституційно-правового регулювання економічних відносин та економічного ладу як базового елемента суспільного устрою. Така критика зумовлена відсутністю системного підходу при конституційній фіксації основ економічного ладу в Конституції України, потребою систематизації існуючих норм з метою регулювання конституційного економічного порядку як базової конституційної категорії⁷.

В загальному розумінні економічна основа громадянського суспільства як сфера реалізації економічних інтересів особи базується на поєднанні феномену економічної незалежності держави та свободи особистості як основи громадянського суспільства. В цьому випадку право повинно визначати та направляти розвиток цивілізованих економічних відносин, які сприяють свободі та незалежності особи.

Питання свободи особи у економічній сфері є предметом наукових пошуків протягом тривалого часу. Як зазначає Б. Н. Чічерін, примус за жодних умов не може замінити тієї внутрішньої енергії, яка генерується вільною діяльністю. Тому свобода складає вищу норму і ціль промислового розвитку, так само як вона визначає вищу норму та ціль юридичного порядку⁸. На думку дослідника, саме у свободі закладено основи будь-якого індивідуалізму, оскільки свобода є висхідним пунктом та рушієм всієї економічної діяльності, то від неї повинно залежати і використання результатів такої діяльності. Аналізуючи економічне суспільство як елемент суспільного механізму, автор постійно наголошує на свободі як основі для побудови та розвитку економічних відносин.

Сучасний український дослідник В. В. Речицький в результаті осмислення категорії свободи особи як основи для побудови суспільного ладу в державі, формулює у модельному проекті Конституції України три ключові тези, які визначають напрями реалізації такої свободи. Так у статті 10 проекту автор вказує, що недоторканість приватного життя є втіленням особистої свободи особи, демократія є втіленням політичної свободи, а ринкова економіка – результат дії економічної свободи⁹.

Розгляд ринкового устрою як базового механізму в економічних відносинах також безпосередньо зумовлений зверненням до питань індивідуальної свободи. З точки зору Ф. А. Гаєка особливою властивістю ринкового устрою є збільшення

перспектив або шансів кожного на отримання матеріальних благ, аніж це можливо забезпечити іншим способом. Разом з тим, такий спосіб координування індивідуальних дій забезпечить високий ступінь співпадіння сподівань і ефективне використання знань і вмінь окремих членів тільки за рахунок постійного розчарування окремих сподівань¹⁰. Саме відсутність узгодженого порядку цілей в суспільстві як негативний аспект ринкового устрою Ф. А. Гаск одночасно вважає його величезною заслугою, яка робить можливою індивідуальну свободу та всі її цінності¹¹. Застосовуючи такі аргументи, можливо стверджувати, що громадянське суспільство функціонує внаслідок відкриття, що люди можуть мирно жити разом та приносити взаємну користь один одному, не домовляючись щодо конкретних цілей, які кожен з них переслідує та при цьому здійснювати самостійну та ініціативну економічну діяльність.

Визначаючи роль держави при реалізації свободи членів громадського суспільства у економічних відносинах, Ф. А. Гаск вказує, що встановлені державою правила належної поведінки можуть впливати лише на шанси успішності людських зусиль, при цьому метою їх зміни чи розвитку повинно бути максимальне покращення шансів кожного, вибраного навмання. Тобто, на думку автора, універсальні правила, які встановлюються державою у сфері економічних відносин з метою дотримання ринкового механізму повинні мати на меті покращення шансів невідомих осіб. Підсумовуючи роздуми стосовно найбільш оптимальної моделі економічного суспільства з точки зору реалізації індивідуальної свободи, Ф. А. Гаск зазначає, що найбільш бажаним устроєм суспільства варто вважати такий, в якому стартові позиції кожного індивіда визначаються випадком (наприклад фактом народження в тій чи іншій сім'ї) та в подальшому шанс для кожного залежить від вмінь, здібностей які він уже набув¹².

Межі індивідуальної свободи особи у економічних відносинах є значно ширшими за обсяг суб'єктивних прав, якими вона наділяється державою, оскільки в цьому випадку законодавець вважає недоцільним або неможливим регулювати у повній мірі сферу реалізації економічної свободи. Зміст економічної свободи тлумачиться відповідно до доктрини верховенства права як межі втручання держави у вільне здійснення економічної діяльності, при цьому нормативність втручання в економічну свободу може бути реалізована шляхом забезпечення балансу інтересів, засобами якого є поділ влади, деліберативна демократія й гарантії незалежної правової процедури¹³. У цьому аспекті законодавство України використовує поняття «охоронюваний законом інтерес». Відповідно до офіційного тлумачення такого поняття, що викладене в п. 3.6 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року «охоронюваний законом інтерес» означає правовий феномен, який: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загально визнаним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом¹⁴.

Підтвердження висловлених ідей щодо розуміння економічної основи громадянського суспільства як сфери реалізації свободи особи в економічних відносинах ринкового характеру можливо знайти у результатах ряду соціологічних досліджень, які були проведені в Україні. Так, за даними соціологічного опиту-

вання стосовно ролі держави у забезпеченні належного рівня життя громадян 61,3 % респондентів вважають, що держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечити собі гідний рівень життя, при цьому лише 35,6 % опитаних підтримують альтернативне твердження, згідно з яким держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім¹⁵.

Інше соціологічне опитування, яке мало на меті з'ясувати основні пріоритети для успішного розвитку України, що були запропоновані респондентам у переліку, встановило серед таких пріоритетів фактори, які по суті є складовими елементами економічних відносин, а саме: забезпечення свободи підприємницької діяльності (підтримали 70,5 % опитаних, проти – 9,2%, не визначились – 20,3 %); розвиток ринкової економіки (підтримали 76,5 % опитаних, проти – 6,4 %, не визначились – 17,0 %) ¹⁶.

Дані третього соціологічного дослідження також чітко ілюструють суть економічної складової громадянського суспільства як сфери реалізації індивідуальної свободи та ініціативи його членів. Соціологічне дослідження передбачало вибір тверджень про важливість рівних доходів чи рівних можливостей для особи. Відповідно до результатів дослідження 70,7 % респондентів підтримали положення про те, що люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права, а матеріальний рівень має залежати від праці та здібностей; лише 26,6 % опитаних підтримали твердження, згідно з яким люди повинні бути рівними в соціально-економічному плані та в суспільстві не повинно бути багатих і бідних¹⁷.

В межах питання про суть економічної основи громадянського суспільства необхідно акцентувати увагу на одному важливому факторі, який є результатом розвитку свободи членів громадянського суспільства в економічній сфері, а в подальшому – основою для функціонування громадянського суспільства. Реалізація вільної та ініціативної діяльності особи в умовах ринкових відносин повинна сприяє формуванню середнього класу як основи громадянського суспільства. Окрім того, соціальна стратифікація та формування найбільш чисельного середнього класу призначена не лише згладжувати крайні ступені соціальної нерівності, а вважається способом забезпечення національної безпеки держави, в першу чергу її економічної складової¹⁸. Традиційними індикаторами, які визначаються за основу при аналізі характеристик середнього класу є: матеріально-майновий стан, професійний статус, рівень освіти. Результуючим чинником ідентифікації представника середнього класу є його активна громадянська позиція, готовність до активних форм захисту прав та свобод, обізнаність позаелекторальними засобами суспільно-політичної участі. Разом з тим, соціально-політична поведінка представників середнього класу є найбільш раціональною та найбільш прогнозованою¹⁹.

Однак проблему формування середнього класу в Україні найбільш красномовно можливо проілюструвати на підставі даних соціологічних досліджень. Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то 50,7 % опитаних віднесли б себе до середнього, 1,7 % – до вищого, 31 % – до нижчого, 16,6 % – не визначились. Однак, основне питання, яке розкриває проблему формування середнього класу в Україні, полягає в тому що досить незначна частина респондентів, які віднесли себе до середнього класу, причиною такого вибору визначили матеріальний добробут та економічну незалежність. Одним з головних стратифікаційних критеріїв належності до середнього класу повинен виступати

рівень доходу (в розрахунку на одну особу), достатній не тільки для задоволення першочергових життєвих потреб (в їжі, одязі, необхідних товарах споживання, житлі), але й для реалізації зростаючих потреб. Тими, хто відносить себе до середнього класу в Україні, було наступним чином розподілено причини такого вибору: маю середній рівень доходів (29,3 %); просто я так себе відчуваю (20,5 %); не хочу відносити себе до нижчого класу, це принизливо (15,2 %); я хочу жити так, як живе середній клас в європейських країнах (13,1 %); займаюся діяльністю, якою, як правило, займаються представники середнього класу (12,5 %); маю високий рівень освіти (кваліфікації) (6,4); мої друзі належать до середнього класу (1,6 %), важко відповісти (1,4 %) ²⁰.

Процес формування середнього класу в Україні, що відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, перебував на початковому етапі, що пояснюється насамперед низьким рівнем життя населення. Окрім того, особливістю цього процесу у вітчизняних умовах є те, що основою середнього класу виступають не власники, представники малого та середнього бізнесу, а наймані працівники, які за рівнем доходів перебувають на межі бідності.

Тому у питанні формуванні середнього класу в Україні варто погодитися із тезою про те, що феномен середнього класу в Україні позбавлений базових матеріальних ознак: переважну більшість населення за оцінками соціологів можна кваліфікувати як малозабезпечені або такі, що перебувають за межею бідності. Відтак, єдиним критерієм, що можна застосовувати при аналізі стану та рівня середнього класу у вітчизняних умовах, є самоідентифікація громадян з точки зору власної приналежності до середнього класу ²¹.

Таким чином, економічною основою громадянського суспільства є сфера реалізації економічних інтересів особи, що базується на поєднанні феномену свободи особистості та економічної незалежності держави. Межі індивідуальної свободи особи у економічних відносинах є значно ширшими за обсяг суб'єктивних прав, якими вона наділяється державою, оскільки в цьому випадку законодавець вважає недоцільним або неможливим регулювати у повній мірі сферу реалізації економічної свободи. Реалізація індивідуальної свободи через механізм ринкового устрою з точки зору потреб громадянського суспільства має на меті, перш за все, формування середнього класу як основи подальшого розвитку громадянського суспільства.

1. *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь* / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Погорелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – С. 12. **2.** *Арато Е.* Громадянське суспільство: відродження та реконструкція концепції / Е. Арато, Дж. Коен // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 174. **3.** *Медведчук В.В.* Громадянське суспільство: Український вибір : монографія / Медведчук В.В. – К.: Логос, 2012. – С. 181. **4.** Там само. **5.** *Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. / за ред. О.В. Скрипнюка.* – К.: Логос, 2010. – Т. I: Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження / авт. кол.: О.В. Скрипнюк (кер.), В.В. Медведчук, О.В. Петришин [та ін.]. – С. 320. **6.** Там само. – С. 322. **7.** *Конституція України. Науково-практичний коментар* / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – С. 311–312. **8.** *Чичерин Б.Н.* Собственность и го-

сударство / Чичерин Б. / подг. текста, вступ. и коммент. И. И. Евлампиева. — СПб.: Изд-во РХГА, 2005. — С. 268. **9.** Речицкий В.В. Политический предмет конституции / Речицкий В.В. — К.: Дух и Литера, 2012. — С. 479. **10.** Гаск Ф.А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості та політичної економіки / Гаск Ф.А. / пер. з англ. В. Дмитрук. — К.: Аквілон–Пресс, 2000. — С. 201. **11.** Там само. — С. 202. **12.** Гаск Ф.А. Цит. праця. — С. 218–220. **13.** Конституційні засади економічної системи України: монографія / В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлов, В.М. Кампо та ін.; за ред. В.А. Устименка; НАН України, Ін-т м економіко-правових досліджень. — Донецьк: Юго-Восток, 2011. — С. 15. **14.** Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 50. — Ст. 3288. **15.** Соціологічне дослідження «Виберіть твердження з яким Ви більшою мірою згодні (роль держави)» Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведене з 19 по 25 червня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=340. **16.** Соціологічне дослідження «Що є важливим для успішного розвитку України (перелік)» Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведене з 19 по 25 червня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=336. **17.** Соціологічне дослідження «Виберіть твердження, з яким Ви більшою мірою згодні (рівні доходи чи рівні можливості)» Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведене з 19 по 25 червня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=341. **18.** Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. И.И. Кальной, доц. И.Н. Лопушанский. 2-е изд., доп. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — С. 78. **19.** Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/265>. **20.** Соціологічне дослідження «Якщо українське суспільство умовно поділити на три класи, то до якого Ви б себе віднесли?» Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведене з 19 по 25 червня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333. **21.** Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/265>.

УДК 340.12

А. В. ХИРСІН

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВА

Розкриваються концептуальні засади юридичного функціоналізму. Аналізуються переваги, вади та предметні межі релевантного застосування функціонального підходу до легітимації правової нормативності.

Ключові слова: *правова методологія, юридичний функціоналізм, обґрунтування права, порівняльне правознавство.*

Хирсин А.В. Функціональний підхід к обоснованию права

Раскрывается концептуальную основу юридического функционализма. Анализируются преимущества, недостатки и предметные границы релевантного применения функционального подхода к легитимации правовой нормативности.

© ХИРСІН Андрій Васильович – кандидат юридичних наук, адвокат